

ks. Janusz Szulist

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 <https://orcid.org/0000-0002-0410-0565>

Formacja duchowa w encyklikach społecznych Jana Pawła II

 <https://doi.org/10.15633/9788363241650.03>

Człowiek jest istotą o naturze cielesno-duchowej. Elementy duchowe, podobnie jak czynniki cielesne, cechują się właściwą sobie godnością. Ich wartość sprawia, że konstytuowana przez nie osoba domaga się zawsze bezwzględnego szacunku. Natura cielesno-duchowa człowieka stanowi jednak nie tylko odzwierciedlenie pewnego stanu rzeczy, który posiada właściwą sobie dynamikę, przejawiającą się w duchowości człowieka. Encykliki społeczne Jana Pawła II prezentują sytuację osoby ludzkiej we współczesnym świecie, która – przezwyciężając konkretne deficyty czy też umacniając się w dobru – pozostaje na drodze integralnego rozwoju. Zdobywanie coraz wyższych dóbr mieści się również w obszarze duchowości, którą w odniesieniu do pracy w następujący sposób określił Jan Paweł II w encyklice *Laborem exercens*: „Jeśli Kościół uważa za swą powinność wypowiedanie się w sprawach pracy z punktu widzenia jej ludzkiej wartości oraz związanego z nią społecznego porządku moralnego – widząc w tym doniosłe swe zadanie w służbie całego orzędzia ewangelicznego – to równocześnie szczególną swą powinność dostrzega w kształtowaniu takiej duchowości pracy, która wszystkim ludziom pomoże przez nią przybliżyć się do Boga – Stwórcy i Odkupiciela, uczestniczyć w Jego zbawczych zamierzeniach w stosunku do człowieka i świata i pogłębiać w swym życiu przyjaźń z Chrystusem, podejmując przez wiarę żywy udział w Jego trojakim posłannictwie: Kapłana, Proroka i Króla, tak jak o tym wspaniale naucza Sobór Watykański II”¹. Ukazanie duchowego aspektu zagadnień społecznych jest działaniem przyczyniającym się do

¹ Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 25; W. Misztal, *Duchowość i praca*, „Studia Socialia Cracoviensia” 5 (2013), s. 53.

formułowania propozycji rozwiązań w rzeczywistym stopniu wpływających na rozwój dobra wspólnego². Duchowość społeczna stanowi zatem kluczowy element posłannictwa Kościoła w świecie³, który w każdym czasie i każdym miejscu aktualizuje orędzie zbawcze, dając jednostkom i grupom niezłomną nadzieję, wręcz warunkującą niekiedy przetrwanie w obliczu zła. Formacja duchowa, będąca w istocie szkołą pełniejszego człowieczeństwa, warunkuje integralność bytu osobowego oraz komplementarne doświadczenie świata, w którym współistnieją czynniki duchowe i materialne, oddziałując na siebie nawzajem⁴. Fałsz leżący u podstaw kwestii społecznej był w istocie przejawem opowiedzenia się wyłącznie po stronie materialnej rzeczywistości⁵.

Autorzy *Kompendium nauki społecznej Kościoła* przestrzegają przed dwoma skrajnościami w życiu duchowym, w kontekście posłania wiernych świecących. Należy mianowicie nie tylko wystrzegać się „intymnego spirytualizmu”, lecz także uważać za błąd „społeczny aktywizm”⁶. Przewyciężenie obu skrajności dokonuje się w działaniu inspirowanym wskazaniem ewangelicznymi, co wyraża jednocześnie wielkość człowieczeństwa w całym porządku stworzenia. „Ożywieni [...] duchowością wierni świeccy wezwani są do tego, «aby pełniąc właściwą sobie misję, kierowani duchem ewangelicznym, jak zaczyn, od wewnątrz niejako przyczyniali się do uświęcania świata, i tak przede wszystkim świadectwem życia [...] ukazywali innym Chrystusa»”⁷. Boże słowo zachęca więc do pogłębiania jedności ze światem, co potwierdza wszelki rozwój duchowy w wymiarze jednostkowym oraz społecznym.

1. Pierwsza zasada: poznawaj samego siebie i otoczenie

Rozeznawanie rzeczywistości doczesnej dokonuje się od poznania siebie. W tej kwestii św. Jan Paweł II w encyklice *Centesimus annus* stwierdza, że

2 Por. Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska *Gaudium et spes*, 26.

3 Por. B. Drożdż, *Posługa społeczna Kościoła*, Legnica 2009, s. 30.

4 Por. J. Przybyłowski, *Wychowanie i formacja chrześcijańska ludzi dorosłych a misja duszpasterska Kościoła*, „Studia Gdańskie” 23 (2008), s. 221.

5 Por. M. Stępnik, *Kryzys gospodarczy czy kryzys moralny? Refleksja w świetle nauczania społecznego Kościoła*, „Annales: Etyka w Życiu Gospodarczym” 15 (2012), s. 42–43.

6 Por. *Kompendium nauki społecznej Kościoła*, red. Papieska Rada „Iustitia et Pax”, Kielce 2005, 545.

7 *Kompendium nauki społecznej Kościoła*, 545.

rozumienie samego siebie przez człowieka dokonuje się w odniesieniu do Boga⁸. Duchowość chrześcijańska służy więc określeniu pozycji człowieka w świecie z perspektywy natury, przy uwzględnieniu permanentnego pragnienia Boga⁹. „Kościół czerpie «zdolność rozumienia człowieka» z Bożego Objawienia. «Aby poznać człowieka, człowieka prawdziwego, człowieka integralnego, trzeba poznać Boga», powiedział Paweł VI, przywołując następnie słowa świętej Katarzyny ze Sieny, która wyrażała w modlitwie tę samą myśl: «W Twojej naturze, wieczne Bóstwo, poznam moją naturę»¹⁰. Tajemnice Bożego życia, które w ramach doczesności wyrażają się przykładowo w różnego rodzaju zasadach, wartościach, celach, cnotach itd., są w istocie pomocne człowiekowi. Święty Jan Paweł II stwierdza wprost, że nadprzyrodzone dary „ubogacają godność człowieka”¹¹. Dochodzi wówczas do otwarcia na rzeczywistość, która swoim charakterem napawa nadzieją, że jednostka nigdy nie pogrzyży się w doczesności, szukając wyłącznie najwyższego spełnienia w zmysłowych doznaniach¹².

Przesłanki teologiczne w najmniejszym stopniu nie alienują człowieka z rzeczywistości. Misterium wiary dotyczy konkretnej osoby, która urzeczywistnia w świecie Boskie zamiary¹³. W ten sposób należy rozumieć zawołanie papieskie z encykliki *Redemptor hominis*, że „człowiek jest pierwszą drogą Kościoła”¹⁴. Rozumność właściwa osobie może stawać się mądrością, będącą umiłowaniem Bożego prawa¹⁵. Akcentowane jest w tym aspekcie przyjmowanie Boskiego orędzia (proklamowanego przez Kościół) w wolności. Bezinteresowne aprobowanie Bożego słowa wyraża gotowość każdego człowieka¹⁶ – wewnątrznie umocnionego – do zaradzania wszelkim wyzwaniom

8 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, 55.

9 Por. W. Misztal, *Duchowość i praca*, s. 53.

10 Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, 55.

11 „Głosząc człowiekowi Boże zbawienie, ofiarowując mu i przekazując Boże życie za pośrednictwem sakramentów, nadając kierunek jego życiu przykazaniami miłości Boga i bliźniego, Kościół przyczynia się do ubogacenia godności człowieka. Nie może on nigdy zaniechać spełniania swojej religijnej i transcendentnej misji dla dobra człowieka, chociaż zdaje sobie sprawę, że jego dzieło napotyka dziś szczególne trudności i przeszkody”. Tamże.

12 Por. K. Gózdź, *Teologia człowieka. Z najnowszej antropologii niemieckiej*, Lublin 2006, s. 329.

13 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, 53.

14 Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*, 14, cyt. za: Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, 53.

15 Por. Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska *Gaudium et spes*, 15.

16 Por. K. Gózdź, *Teologia człowieka*, s. 161.

doczesności, a docelowo do budowania pokoju na ziemi, będącego zapowiedzią wiekuistego szczęścia¹⁷.

W rozeznawaniu doczesności przez osobę ludzką, poczynając od samej siebie, służy pomocą Kościoł, przyczyniając się tym samym do rozwoju duchowego pojedynczych osób oraz wspólnot. Święty Jan Paweł II odwołuje się w tej kwestii do soborowej metody znaków czasu¹⁸, stosowanej w nauczaniu Kościoła, będącej istotnym wkładem w integralny rozwój człowieka – w tym nade wszystko sfery duchowej – oraz społeczeństwa: „nauczanie to stanowi uaktualniony «corpus» doktrynalny, który rozwija się, w miarę jak Kościół, w pełni Słowa objawionego przez Jezusa Chrystusa i przy pomocy Ducha Świętego (por. J 14, 16.26; 16, 13–15), odczytuje wydarzenia zachodzące w ciągu dziejów. Kościół stara się więc tak prowadzić ludzi, aby – także z pomocą refleksji rozumowej oraz nauk o człowieku – mogli realizować swoje powołanie odpowiedzialnych budowniczych ziemskiej społeczności”¹⁹. Rozeznawanie sytuacji społecznej w kontekście nauki ewangelicznej, występujące w metodzie katolickiej nauki społecznej, mobilizuje ludzi do realizacji własnego powołania, które określa misję w świecie, będącym przestrzenią budowania królestwa Bożego²⁰. Papież zwraca uwagę na prawidłowość, że forma głoszenia nauczania społecznego winna być zawsze dostosowana do aktualnej sytuacji człowieka²¹, jednocześnie w niczym nie umniejszając istotowej nauce o nieskończonym miłosierdziu Bożym²². Nauczanie społeczne w opinii św. Jana Pawła II stanowi „narzędzie ewangelizacji”. Obecność Chrystusa nie tylko jest rezerwowana dla Kościoła, ale Mesjasz powinien zadomowić się w takich środowiskach, jak: „«proletariat», rodzina i wychowanie, powinności państwa, ustrój społeczności narodowej i międzynarodowej, życie gospodarcze, kultura, wojna i pokój, szacunek dla życia od chwili poczęcia aż do śmierci”, wyliczonych w encyklice *Centesimus annus*²³. Nauka Chrystusowa, a także związana z nią duchowość, posiada swoje źródło w nienaruszalnej wartości godności osoby ludzkiej. Stąd też należy wskazywać bliską zależność pomiędzy przesłaniem ewangelicznym a promowaniem w świecie kultury praw

17 Por. Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska *Gaudium et spes*, 16.

18 Por. Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska *Gaudium et spes*, 4.

19 Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 1.

20 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 1.

21 Por. S. Kowalczyk, *Filozofia wolności. Rys historyczny*, Lublin 1999, s. 42.

22 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Dives in misericordia*, 1.

23 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, 53.

człowieka²⁴, który realizuje swoje powołanie w doczesności, partycypując na coraz większą skalę w życiu wiecznym²⁵. Miłość do człowieka, wyrażona w misterium zbawczym Chrystusa, skutkuje szerzeniem sprawiedliwości w świecie²⁶. Pomoc ubogim, utożsamianym z Jezusem, jest doskonaleniem własnej natury w sensie czynienia dobra, a jednocześnie formą zaradzania ludzkiej biedzie²⁷. Przywracanie światowego ładu, w którym każdy będzie traktowany podmiotowo, godziwie przy tym bytując, stanowi konieczny warunek wszelkich reform aktywności, ukierunkowanych na rzeczywiste dobro osoby ludzkiej²⁸. „Konkretnym wyrazem miłości do człowieka, a przede wszystkim do ubogiego, w którym Kościół widzi Chrystusa, jest umacnianie sprawiedliwości. Pełna sprawiedliwość stanie się możliwa dopiero wówczas, gdy ludzie nie będą traktować ubogiego, który prosi o wsparcie dla podtrzymania życia, jak kłopotliwego natręta czy jako ciężar, ale dostrzegą w nim sposobność do czynienia dobra dla samego dobra, możliwość osiągnięcia bogactwa większego”²⁹. Postępowanie według przykazania miłości zapewnia po pierwsze możliwość rozeznawania własnej natury przez człowieka zdolnego do miłości, dającej prawdziwą wolność dzieci Bożych. Po drugie akcentuje kryterium przemian, dla których cel wyznacza królestwo końca czasów, będące pełną dominacją Chrystusa sytuowanego ponad wszelkim „panowaniem, zwierzchnością i władzą” (por. 1 Kor 15, 24–28)³⁰.

Jezus obecny w świecie – również z perspektywy rzeczywistości eschatycznej – jednoczy się z życiem każdego człowieka. Święty Jan Paweł II w encyklice *Redemptor hominis* rozróżnia pomiędzy „Bożym losem” a „ludzkim losem”³¹. Przejaw „Bożego losu” stanowi dzieło odkupienia Chrystusowego, dające człowiekowi możliwość partycypowania w zbawieniu³². „Ludzki los” wyraża natomiast indywidualną historię każdego człowieka z osobna³³. Łącząc w jedno oba rodzaje losów, papież stwierdza, że „Boży los” przenikający „ludzki los” prezentuje przed człowiekiem perspektywę przekraczającą

24 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, 54.

25 Por. W. Wyszwowadzki, *Duchowość pracy ludzkiej według kard. Stefana Wyszyńskiego*, „Studia Prymasowskie” 6 (2012), s. 361.

26 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Dives in misericordia*, 2.

27 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, 58.

28 Por. W. Misztal, *Duchowość i praca*, s. 65.

29 Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, 58.

30 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, 62.

31 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*, 18.

32 Por. G. L. Mueller, *Dogmatyka katolicka*, Kraków 2015, s. 314–315.

33 Por. H. Wagner, *Dogmatyka*, Kraków 2007, s. 75.

doświadczenie śmierci ku pełni życia, do czego jest przeznaczona osoba ludzka, mająca już na ziemi przedsmak dóbr wiekuistych³⁴. „W Jezusie Chrystusie ukrzyżowanym, złożonym do grobu, a z kolei zmartwychwstałym, zabłysła człowiekowi raz na zawsze nadzieja życia wiecznego, nadzieja zmartwychwstania w Bogu (por. *Prefacja ze Mszy św. o zmarłych*), ku któremu człowiek idzie poprzez śmierć ciała, dzieląc wraz z całym stworzeniem widzialnym tę konieczność, jakiej poddana jest materia”³⁵. Rozwój duchowy człowieka zmierza do odpowiedzialnego korzystania z rzeczy stworzonych, by były one pomocne w zdobywaniu wartości ponadczasowych³⁶, czy też w coraz pełniejszym partycypowaniu w dobrach wiekuistych, wobec których śmierć jest jedynie przejściem do innej rzeczywistości – wyzwolonej z ograniczeń właściwych doczesności³⁷.

2. Druga zasada: kształtuj solidarne więzi

Solidarność stanowi zasadę, wartość, a także cnotę życia społecznego³⁸. Służy więc rozwijaniu sprawności współdziałania z bliźnimi, mając na celu osiągnięcie wspólnego dobra, dla którego swoistym punktem odniesienia – w hierarchii dóbr – jest Dobro Najwyższe³⁹. Wzajemność ludzkiej współpracy kształtuje poczucie współzależności, będące oczywistym elementem w strukturach społecznych⁴⁰. Przeżywanie solidarności, będącej wyrazem odwiecznej miłości, dokonuje się poprzez przekraczanie granic własnego ego, by ofiarując własne dobro bliźniemu, przyczyniać się do integralnego rozwoju ogółu. „Takie «postawy» i «struktury grzechu» [to znaczy żądza zysku i pragnienie władzy – J.S.] zwalczyć można jedynie – zakładając pomoc łaski Bożej – postawą diametralnie przeciwną: zaangażowaniem dla dobra bliźniego wraz z gotowością ewangelicznego «zatracenia siebie» na rzecz drugiego zamiast wyzyskania go, «służenia mu» zamiast uciskania go dla własnej korzyści

34 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*, 18.

35 Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*, 18.

36 Por. S. Kowalczyk, *Filozofia wolności. Rys historyczny*, s. 42; W. Misztal, *Duchowość i praca*, s. 63–64.

37 Por. W. Wyszowadzki, *Duchowość pracy ludzkiej według kard. Stefana Wyszyńskiego*, s. 361.

38 Por. A. Anzenbacher, *Wprowadzenie do chrześcijańskiej etyki społecznej*, Kraków 2010, s. 217.

39 Por. T. Ślipko, *Zarys etyki ogólnej*, Kraków 2002, s. 108.

40 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 38.

(por. Mt 10, 40–42; 20, 25; Mk 10, 42–45; Łk 22, 25–27)⁴¹. Postępowanie według zasady solidarności kształtuje poczucie jedności. Jan Paweł II wskazuje na jedność ponad podziałami czy też ponad naturalnymi różnicami osobistymi, jednostkowymi i społecznymi⁴². Doświadczenie jedności rodzaju ludzkiego (stanowiącego jedną wielką rodzinę w wymiarze globalnym) dokonuje się na podstawie solidarności⁴³. Ludzkie działanie, które zmierza do zacieśniania jedności, pogłębia świadomość wspólnotowości⁴⁴. Jedność – będąca konsekwencją, a jednocześnie źródłem solidarności – zachodzi nie tylko na podstawie ludzkich działań. Papież podkreśla w tym kontekście znaczenie Ducha Świętego, który intensyfikuje relację synostwa⁴⁵, jak też wzorczy charakter Kościoła, w następujący sposób określony w *Konstytucji dogmatycznej o Kościele „Lumen gentium”*: „Kościół jest w Chrystusie jakby sakramentem, czyli znakiem i narzędziem wewnętrznego zjednoczenia z Bogiem i całego rodzaju ludzkiego”⁴⁶. Boskie dary stanowią w aspekcie owej wzorczej relacji do Kościoła źródła inspiracji w urzeczywistnianiu miłości w świecie, co jest owocem dojrzałej duchowości, realizowanej w relacji z bliźnimi⁴⁷. Solidarne działanie stanowi więc element składowy procesu ewangelizacji. Kościół obecny w świecie jako instytucja proponuje ludziom zjednoczenie z Chrystusem jako model życia, w którym będzie zawsze zachowany nadrzędny charakter osoby w stosunku do innych rzeczy stworzonych⁴⁸. Utwierdzenie porządku prawdy i miłości w świecie – w dziele przygotowania na paruzję – występuje przy świadomym i pełnym współdziałaniu osoby z Bogiem w wymiarze jednostkowym i wspólnotowym⁴⁹: „Kiedy bowiem w Duchu Pańskim i według Jego polecenia rozkrzewimy na ziemi ludzką godność, braterską wspólnotę i wolność, tzn. wszystkie te dobre owoce natury i naszego wysiłku, to znów je potem znajdziemy, oczyszczone już jednak z wszelkiej nieczystości, rozświetlone i przemienione, gdy Chrystus przekaże Ojcu wieczne i powszechne królestwo: «Królestwo prawdy i życia, królestwo świętości i łaski,

41 Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 38.

42 Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 40.

43 Por. A. Anzenbacher, *Wprowadzenie do chrześcijańskiej etyki społecznej*, s. 217.

44 Por. A. Rauscher, *Kirche in der Welt. Beiträge zur christlichen Gesellschaftsverantwortung*, Bd. 4, Regensburg 2006, s. 50.

45 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 40.

46 Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna *Lumen gentium*, 1.

47 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 40.

48 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 47.

49 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 48.

królestwo sprawiedliwości, miłości i pokoju»⁵⁰. Solidarność umacnia w człowieku nadzieję na ostateczne zwycięstwo dobra, co bez wątpienia dokona się w perspektywie nieskończoności, przyjmując w tym kontekście wizje eschatologiczne⁵¹.

Święty Jan Paweł II zwraca uwagę na znaczenie Eucharystii dla kształtowania solidarnych więzi. Symbole chleba i wina obrazują zjednoczenie ludzi wyznających taką samą wiarę⁵². Przyjmowanie Ciała i Krwi Chrystusa jest partycypowaniem na coraz większą skalę w Boskim życiu⁵³. W ten sposób dochodzi do uświęcenia człowieka, potwierdzającego rozwój duchowy w ciągłej relacji do bliźnich oraz do Boga⁵⁴. „W Eucharystii ma miejsce to wspólne i nierozłączne działanie Syna i Ducha Świętego, które było u początków Kościoła, powoływało go do życia i stanowiło o jego trwaniu. Jest tego świadomy Autor Liturgii św. Jakuba: w epiklezie anafory prosimy Boga Ojca, aby zesłał Ducha Świętego na swoich wiernych i na składane dary, by Ciało i Krew Chrystusa «służyły tym wszystkim, którzy w niej [Eucharystii] uczestniczą [...] dla uświęcenia dusz i ciał [...]». Boski Pocieszyciel umacnia Kościół przez uświęcenie eucharystyczne wiernych”⁵⁵. Benedykt XVI w adhortacji apostołskiej *Sacramentum caritatis* zwraca uwagę na znaczenie Eucharystii nie tylko dla Kościoła (jako zakresu bezpośredniego oddziaływania sakramentu), ale w dalszej kolejności dla świata, wskazując na społeczne skutki Najświętszego Sakramentu Ołtarza⁵⁶. Jedność zgromadzenia eucharystycznego stanowi podstawę jedności w społeczeństwie, na których kanwie jest urzeczywistniania idea sprawiedliwości powiązanej z pokojem⁵⁷. W opinii niemieckiego papieża Kościół skoncentrowany na sprawowaniu Eucharystii⁵⁸ nie powinien sam siebie marginalizować, ale – świadom swojego powołania

50 Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska *Gaudium et spes*, 39.

51 Por. S. Kowalczyk, *Filozofia wolności. Rys historyczny*, s. 42.

52 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Ecclesia de Eucharistia*, 23.

53 Por. E. Sienkiewicz, *Eucharystia jako podstawa i najważniejsze kryterium rozumienia wspólnoty wiary*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2 (2015), s. 198–199.

54 Por. R. Rak, *Teologiczne podstawy kultu Eucharystii w świetle dokumentów posoborowych*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 4 (1986), s. 297.

55 Jan Paweł II, Encyklika *Ecclesia de Eucharistia*, 23.

56 Por. Benedykt XVI, Adhortacja apostołska *Sacramentum caritatis*, 89.

57 Por. R. Rak, *Teologiczne podstawy kultu Eucharystii w świetle dokumentów posoborowych*, s. 296.

58 Por. E. Sienkiewicz, *Eucharystia jako podstawa i najważniejsze kryterium rozumienia wspólnoty wiary*, s. 205.

w świecie – winien zachęcać do budowania ziemskiego ładu, który będzie rzeczywiście sprzyjał dobru w wymiarze jednostkowym i grupowym⁵⁹.

Solidarność nie tylko służy utrwalaniu w świecie dobra⁶⁰, lecz także jest zasadą, w imię której dochodzi do przewyciężania fenomenów zła, pojawiających się niekiedy w sferze stosunków społecznych⁶¹. Święty Jan Paweł II w adhortacji *Reconciliatio et paenitentia* wyjaśnia znaczenie grzechu społecznego w kontekście negatywnie określanej solidarności: „Mówiąc o grzechu społecznym, trzeba przede wszystkim uznać to, że ze względu na ludzką solidarność, równie tajemniczą i niepojętą, co rzeczywistą i konkretną, grzech każdego człowieka w jakiś sposób dotyka innych”⁶². Grzech społeczny jest zawsze działaniem przeciwko dobru wspólnemu, uniemożliwiając tym samym integralny rozwój człowieka⁶³. Istnienie „struktur grzechowych” czy też „wspólnoty grzechu”, w ramach których zło dochodzi szczególnie do głosu, nie zwalnia z indywidualnej odpowiedzialności⁶⁴. Jeśli osoba jako istota wolna dokonuje wyborów łamiących Boże prawo, tego typu postępowanie ma znaczenie nie tylko w wymiarze indywidualnym, lecz także dla innych osób⁶⁵.

W encyklice *Sollicitudo rei socialis* Jan Paweł II stwierdza, że możliwość uczestnictwa w Boskim życiu skutkuje perspektywą przewyciężenia grzechów oraz wszelkich skutków zła w świecie. Miłość odkupieńcza jednocześnie cechuje się o wiele większą skutecznością niż jakikolwiek postęp na świecie⁶⁶: „Bóg Ojciec już od początku postanowił uczynić człowieka uczestnikiem swej chwały w zmartwychwstałym Jezusie Chrystusie: «W Nim mamy odkupienie przez Jego krew – odpuszczenie występków» (Ef 1, 7), w Nim także zechciał Bóg zwyciężyć grzech i sprawić, by służył on naszemu większemu dobru, które nieskończenie przewyższa to, co mógłby urzeczywistnić postęp”⁶⁷. Boża miłość ratuje człowieka, a jednocześnie warunkuje przyszły rozwój, obejmujący w równej mierze ciało i ducha. Holistyczny charakter miłości zapewnia integralność rozwoju i odwrotnie: integralny rozwój warunkuje doświadczenie

59 Por. Benedykt XVI, Adhortacja apostolska *Sacramentum caritatis*, 89; A. Anzenbacher, *Eucharystia jako podstawa i najważniejsze kryterium rozumienia wspólnoty wiary*, s. 218.

60 Por. C. Strzeszewski, *Katolicka nauka społeczna*, Warszawa 1985, s. 379.

61 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 40.

62 Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Reconciliatio et paenitentia*, 16.

63 Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Reconciliatio et paenitentia*, 16.

64 Por. P. Ricoeur, *Symbolika zła*, Warszawa 1986, s. 37.

65 Por. Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Reconciliatio et paenitentia*, 16.

66 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 31.

67 Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 31.

miłości w całej pełni. Oddziaływanie nadprzyrodzonych darów w konfrontacji z sytuacjami grzechowymi prowadzi do przemiany postaw. Zachodzi wówczas modyfikacja stosunku do Boga i bliźnich, uwolniona od jakiegokolwiek wpływu zła. Trwałość tejsze przemiany wyraża się w starotestamentalnym przeobrażeniu „serca kamiennego w serce z ciała” (por. Ez 36, 26)⁶⁸, zdolnego kochać i przekazywać światu Boskie dary. Dobro wspólne w doktrynie chrześcijańskiej obejmuje przecież zarówno uwarunkowania materialne, jak i duchowe – podobnie jak styl życia człowieka wynikający z jego natury⁶⁹. W aspekcie przemian postaw, dokonujących się na gruncie solidarności, ujawnia się otwartość nie tylko na miłość, lecz także na cnotę męstwa. Owa cnota znajduje poparcie w postawie samego Jezusa oraz wielu świętych czy też w samej naturze Boskich darów, przewyższających przecież wszelkie niedoskonałości⁷⁰. Człowiek trwa wówczas przy Bogu niezależnie od ciężaru wcześniejszych win i świadomości własnej ludzkiej ograniczoności⁷¹.

3. Trzecia zasada: praca to również duch

Jan Paweł II w encyklice *Laborem exercens* zwraca uwagę na dwie tajemnice wiary: stworzenie i odkupienie, w których kontekście prezentuje niezwykłość pracy człowieka⁷². Warto dość jednoznacznie zaakcentować, że rozwiązanie kwestii społecznych zasadza się nie tylko na odpowiednich decyzjach społeczno-ekonomiczno-politycznych⁷³. Konieczne jest również przywrócenie właściwego miejsca w sferze duchowej czy też wprost przywrócenie wewnętrznej stabilności jednostce, dzięki czemu można inicjować procesy humanizacji⁷⁴. Formacja duchowa w aspekcie pracy dotyczy nade wszystko dostrzeżenia godności (właściwie: godziwości) działań ludzkich. Święty Jan Paweł II podkreśla, że godność pracy wynika wprost z odniesienia do Boga⁷⁵. Praca Stwórcy wyrażona w poszczególnych dziełach (co odnotowuje Księga Rodzaju) ma najwyższą wartość dobra, determinującą ostateczny

68 Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 38.

69 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 38.

70 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 47.

71 Por. B. Drożdż, *Postęga społeczna Kościoła*, s. 97.

72 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 25.

73 Por. C. Strzeszewski, *Katolicka nauka społeczna*, s. 256.

74 Por. B. Drożdż, *Postęga społeczna Kościoła*, s. 481.

75 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 25.

cel doskonalenia, uświęcania itd.⁷⁶ Działalność człowieka naśladowującego Boga (do czego też wzywa Pismo Święte) staje się tym samym godziwa zarówno w aspekcie czynienia rzeczy, jak i w czasie odpoczynku, podobnie jak u Boga, który w siódmym dniu odpoczął⁷⁷: „ludzka praca nie tylko domaga się odpoczynku «co siódmy dzień» (por. Pwt 5, 12–14; Wj 20, 8–12), ale co więcej: nie może polegać na samej tylko eksploatacji ludzkich sił w zewnętrznym działaniu – musi pozostawiać przestrzeń wewnętrzną, w której człowiek, stając się coraz bardziej tym, kim z woli Boga stawać się powinien, przygotowuje się do owego «odpoczynku», jaki Pan gotuje swoim sługom i przyjaciółom (por. Mt 25, 21)»⁷⁸. Odpoczynek jest więc nieodłącznie związany z pracą człowieka, dając sposobność do refleksji, do pogłębiania relacji z Bogiem, przykładowo poprzez uczestnictwo w kulcie publicznym.

Działanie człowieka w ramach pracy ma w kontekście stwórczym jeden aspekt, o którym mowa w *Laborem exercens*. Mianowicie człowiek poprzez pracę kontynuuje dzieło stworzenia⁷⁹. W swoim zaangażowaniu osoba jest odpowiedzialna przed Bogiem nie tylko za innych ludzi, ale także uwzględniając dobro natury jako najbliższego środowiska życia, do którego takie samo prawo posiadają kolejne pokolenia⁸⁰. Odpowiedzialność przed Bogiem ma również pewien rys teoriopoznawczy. Człowiek świadomy swoich czynów, ich znaczenia dla otoczenia, jest zaznajomiony z istotą rzeczy⁸¹. Coraz głębiej wnika w strukturę rzeczywistości w ramach różnego rodzaju dyscyplin naukowych⁸², które winny posiadać pewne konotacje praktyczne, przyczyniające się do rozwoju ogólnoludzkiego⁸³. Cecha odpowiedzialności, odnoszona do dzieł człowieka, jest wyrazem dojrzałości jednostkowej. Osiągnąć stan dojrzałości to pamiętać, by czyny człowieka były skoncentrowane nie tylko wokół ludzkiego ego, ale by wyrażały Boże plany, dla których podstawą jest odniesienie do Boskiego Ty. W tymże aspekcie św. Jan Paweł II przytacza fragment konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*,

76 Por. R. Charles, D. Maclaren, *Kościół w świecie współczesnym. Nauczanie społeczne Kościoła w świetle Soboru Watykańskiego II*, Poznań 1995, s. 71–72; W. Misztal, *Duchowość i praca*, s. 55.

77 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 25; W. Wyszowadzki, *Duchowość pracy ludzkiej według kard. Stefana Wyszyńskiego*, s. 360.

78 Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 25.

79 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 25.

80 Por. Franciszek, Encyklika *Laudato si*, 162.

81 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 25.

82 Por. R. Charles, D. Maclaren, *Kościół w świecie współczesnym. Nauczanie społeczne Kościoła w świetle Soboru Watykańskiego II*, s. 81.

83 Por. Paweł VI, Encyklika *Populorum progressio*, 14.

odnoszący się do „wartości ludzkiego działania”⁸⁴: „chrześcijanie nie sądzą, jakoby dzieła zrodzone przez pomysłowość i sprawność ludzi przeciwstawiły się potędze Boga, a stworzenie rozumne stawalo się jakby współzawodnikiem Stwórcy; przeciwnie, są oni przekonani, że zwycięstwa rodzaju ludzkiego są oznaką wielkości Boga i owocem niewypowiedzianego Jego planu”⁸⁵. Dojrzałość cechująca działanie człowieka dotyczy w równym stopniu sfery materialnej i duchowej. Wszelkiego rodzaju trendy kulturowe, systemy itd. poprzez zgodność z wolą Bożą zapewniają doskonalenie również w sferze niematerialnej, będącej przestrzenią łączności z Bogiem⁸⁶. W encyklice *Sollicitudo rei socialis* Jan Paweł II zwraca uwagę, że zakres odpowiedzialnego działania nakreśla sam Bóg. Panowanie nad rzeczami, porządkowanie świata, jeżeli będzie zgodne z odwiecznym prawem, umożliwi człowiekowi partycypowanie na coraz większą skalę w Boskim życiu⁸⁷. Księgi Mądrościowe w tym aspekcie obiecują człowiekowi nieśmiertelność na gruncie podobieństwa do Boga (por. Mdr 2, 23)⁸⁸.

Tajemnica odkupienia, czy też w ogólności misja Jezusa w świecie, wyodrębnia duchowy aspekt pracy, który może być formowany w sensie coraz pełniejszego utożsamienia się z wolą Bożą. Święty Jan Paweł II w encyklice *Laborem exercens* zwraca uwagę nade wszystko na pozytywne znaczenie pracy, która może być powołaniem człowieka⁸⁹. Szczególnie praca fizyczna nie może być interpretowana jako niegodna człowieka⁹⁰. Aktywność zewnętrzna znajduje się w kręgu oddziaływania zbawczego. Wszak sam Chrystus jest tego przykładem, będąc „synem Cieśli”⁹¹. Aprobowanie obowiązku pracy stanowi w pewnej mierze nawiązanie do misterium stwórczego, w którym Bóg dokonał dzieła stworzenia świata: „wymowa życia Chrystusa jest jednoznaczna: należy On do «świata pracy», ma dla ludzkiej pracy uznanie i szacunek, można powiedzieć więcej: z miłością patrzy na tę pracę, na różne jej rodzaje, widząc w każdej jakiś szczególny rys podobieństwa człowieka do Boga – Stwórcy

84 Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska *Gaudium et spes*, 34.

85 Cyt. za: Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 25; W. Misztal, *Duchowość i praca*, s. 58.

86 Por. W. Wyszowadzki, *Duchowość pracy ludzkiej według kard. Stefana Wyszyńskiego*, s. 360.

87 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 29.

88 Por. B. Poniży, *Księga Mądrości. Wstęp. Przekład z oryginału. Komentarz*, Częstochowa 2012, s. 171–172.

89 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 26.

90 Por. S. Fel, *Praca. Aspekt etyczny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, kol. 213.

91 Por. B. Drożdż, *Postługa społeczna Kościoła*, s. 483.

i Ojca⁹². W tym aspekcie jako istotny jawi się nie tylko pozytywny stosunek Chrystusa do ludzi pracujących, ale równie ważna jest zależność, zgodnie z którą strudzeni pracą ludzie znajdują ukojenie w Bogu⁹³. Przy każdym, nawet najgłębszym wyczerpaniu fizycznym człowiek zachowuje swoją wolność w Bogu⁹⁴. Ideologie uprzedmiotawiające obywateli nie mogą więc odebrać człowiekowi wolności ewangelicznej, czyniąc z serca osoby ludzkiej przestrzeń wewnętrznego spełnienia, dającą w efekcie intensywne przeżycie szczęścia⁹⁵.

Formacja duchowa w aspekcie pracy dokonuje się najpełniej z perspektywy misterium męki i śmierci Chrystusa. W teże kwestii św. Jan Paweł II nawiązuje do konsekwencji grzechu pierwszych ludzi, skutków nieposłuszeństwa człowieka Bożym nakazem⁹⁶: „przeklęta niech będzie ziemia z twego powodu: w trudzie będziesz zdobywał od niej pożywienie dla siebie po wszystkie dni twego życia” (Rdz 3, 17). Człowiek stał się również istotą śmiertelną. Misterium paschalne w kontekście początków rodzaju ludzkiego, zobrazowanych w Pięcioksięgu, nie eliminuje cierpienia, bólów czy doświadczenia śmierci z życia człowieka⁹⁷. Z perspektywy odkupienia dokonanego na krzyżu dochodzi do zupełnie odmiennego odczytywania kondycji jednostki, w ramach którego poprzez cierpienie człowiek ma możliwość naśladowania Chrystusa: śmierć nie jest zatem definitywnym końcem ludzkiego życia⁹⁸. „Pot i trud, jaki w obecnych warunkach ludzkości związany jest nieodzownie z pracą, dają chrześcijaninowi i każdemu człowiekowi, który jest wezwany do naśladowania Chrystusa, możliwość uczestniczenia z miłością w dziele, które Chrystus przyszedł wypełnić (por. J 17, 4). To dzieło zbawienia dokonało się przez cierpienie i śmierć krzyżową. Znosząc trud pracy w zjednoczeniu z Chrystusem ukrzyżowanym za nas, człowiek współpracuje w pewien sposób z Synem Bożym w odkupieniu ludzkości. Okazuje się prawdziwym uczniem Jezusa, kiedy na każdy dzień bierze krzyż (por. Łk 9, 23) działalności, do której został powołany”⁹⁹. Chrystus, będąc „pierworodnym wobec umarłych” (por. Kol 1, 18), daje

92 Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 26.

93 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 26.

94 Por. W. Wyszowadzki, *Duchowość pracy ludzkiej według kard. Stefana Wyszyńskiego*, s. 365.

95 Por. Z. Chlewiński, J. Herbut, S. Janeczka, S. Kowalczyk, J. Mariański, *Ideologia. Dzieje*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, kol. 1409.

96 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 27.

97 Por. B. Drożdż, *Posługa społeczna Kościoła*, s. 484.

98 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 27.

99 Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 27.

człowiekowi możliwość partycypowania w Boskich planach. Historia zbawienia staje się tym samym elementem życia każdego człowieka, przyjmującego w wierze Boskie orędzie, zdolne formować codzienne poczynania czy też dalekosiężne zamiary¹⁰⁰. Nie można również zapomnieć, że świadomość czysto ludzkich ograniczeń modyfikuje hierarchię wartości, nakazując upatrywać w ofiarności, zdolności do poświęceń najbardziej szlachetnych aktów osoby¹⁰¹. Trud ponoszony w ramach pracy może prowadzić człowieka do nowego życia. Jan Paweł II wskazuje na nową jakość królestwa Bożego, które jest realizowane w optyce krzyża, będącą wyrazem nieskończonej – przekraczającej doczesne ramy – miłości Boga do całego rodzaju ludzkiego¹⁰². Postawa dziękczynienia motywowanego miłością nie tylko skutkuje akceptacją własnego życia, lecz także pozwala zrozumieć sensowność wyrzeczeń, mających na celu osiągnięcie stanu wolności dzieci Bożych¹⁰³. Miłość odkupieńcza jest więc środkiem akceptacji integralnego stylu życia człowieka, na który składają się chwile radości, a także cierpienia¹⁰⁴.

Zakończenie

Kwestia społeczna, będąca punktem wyjścia nauczania społecznego Kościoła, dotyczy nie tylko uwarunkowań społecznych lub konkretnych bodźców natury ekonomicznej. W realizacji i rozwiązywaniu tejże kwestii uczestniczą ludzie, będący osobami natury psychiczno-cieleśnej. Element duchowy, ubogacony o typowo ludzki czynnik świadomości, przyczynia się do dynamizowania odniesień w kierunku realizacji postulatów coraz pełniejszego człowieczeństwa. Duchowość bądź formacja duchowa w nauczaniu społecznym św. Jana Pawła II jest czynnikiem humanizującym środowisko życia jednostki, skoncentrowane wokół urzeczywistniania postulatów dobra wspólnego. W odwołaniu do nauczania papieża Polaka można wskazać trzy zasady formacyjne, sformułowane na gruncie encyklik społecznych. Pierwszą z tychże zasad stanowi następujący imperatyw: poznawaj samego siebie i swoje otoczenie.

100 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 31.

101 Por. A. Rauscher, *Kirche in der Welt. Beitrage zur christlichen Gesellschaftsverantwortung*, s. 224–225.

102 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, 27.

103 Por. W. Misztal, *Duchowość i praca*, s. 59.

104 Por. W. Wyszowadzki, *Duchowość pracy ludzkiej według kard. Stefana Wyszyńskiego*, s. 365.

Rozum człowieka oraz wynikające z niego działania kształtują układ celowościowy przyporządkowany Dobru Najwyższemu, czyli Bogu. Coraz pełniejsze rozeznawanie siebie uwstecznia się w kontekście nauki objawionej. Druga zasada wyraża się w postulatcie: kształtuj solidarne więzi. Współzależność różnych elementów rzeczywistości, jeżeli jest budowana na gruncie miłości, przyczynia się do zaradzania wszelkim formom wyłączenia, które dotyka nade wszystko ducha człowieka. Pragnienie solidarnych odniesień jest mocno zakotwiczone w ludzkim wnętrzu, wyrażającym w miłości całe piękno istnienia. W społeczeństwie należy jednak wyróżnić nie tylko pozytywne znaczenie solidarności, lecz także negatywne – mające formę kształtowania struktur grzechowych. Trzecia zasada brzmi: praca to również duch. Misterium stworzenia i odkupienia prezentują pracę jako działalność człowieka, dokonującą zmian również w sferze duchowej. Trud pracy odczytywany w kontekście wiary zyskuje zupełnie nową jakość. Mianowicie staje się czynnikiem nadającym wyższy poziom sensowności działaniom jednostkowym, wybierającym poza doczesność. Formacja duchowa w kontekście nauczania społecznego Jana Pawła II może być interpretowana zarówno jako inspiracja do postępowania w duchu ewangelicznym, jak i jako skutek analizy zjawisk społecznych, podkreślający istnienie innego wymiaru niż tylko materialistyczny.

Abstrakt

Formacja duchowa w encyklikach społecznych Jana Pawła II

Przedmiotem analiz niniejszego artykułu jest ukazanie elementów formacji duchowej w encyklikach społecznych Jana Pawła II. Formacja duchowa polega ma rozwijaniu własnego człowieczeństwa, uwzględniając również elementy przesłania teologicznego. Na podstawie nauczania papieskiego można wyróżnić trzy zasady formacyjne. Pierwsza zasada jest zachętą do poznawania siebie i własnego otoczenia. Nauka o Bogu poszerza w znaczącym stopniu perspektywy poznawcze. Druga zasada wyraża się w woli kształtowania solidarnych więzi. Wzajemna pomoc, wynikająca z potrzeby ducha i będąc wyrazem duchowości jednostki, służy skutecznemu zaradzaniu kwestii społecznej. Papież zwraca uwagę na solidarność w dobru, a także na solidarność w złu. Trzecia zasada dotyczy uwzględnienia aspektu duchowego pracy. Misterium stworzenia i odkupienia ukazują pracę jako działalność pogłębiającą

doświadczenie własnego człowieczeństwa. Formacja duchowa jest zatem nieodłącznym elementem kwestii społecznej.

Słowa kluczowe: formacja duchowa, encykliki społeczne, Jan Paweł II, osoba, solidarność, praca

Abstract

Spiritual formation in the social encyclicals of John Paul II

The aim of the analysis in this article is to demonstrate the elements of spiritual formation in the social encyclicals of John Paul II. Spiritual formation relies on developing our humanity, also taking into account the aspects of the theological message. In papal teaching, it is possible to identify three principles of formation. The first one is an incentive to get to know ourselves and our surroundings. Learning about God significantly expands the cognitive perspectives. The second principle is expressed in the will to form the bonds of solidarity. Mutual help resulting from the need of the spirit, also expressed in the spirituality of an individual, serves to effectively resolve social issues. The Pope emphasizes solidarity in good as well as solidarity in evil. Finally, the third principle concerns the inclusion of the spiritual aspect in work. The mystery of creation and redemption presents work as an activity that deepens the experience of humanity. Thus, spiritual formation is an integral part of the social question.

Keywords: spiritual formation, social encyclicals, John Paul II, person, solidarity, work

Bibliografia

- Anzenbacher A., *Wprowadzenie do chrześcijańskiej etyki społecznej*, Kraków 2010.
- Benedykt XVI, Adhortacja apostolska *Sacramentum caritatis*.
- Charles R., Maclaren D., *Kościół w świecie współczesnym. Nauczanie społeczne Kościoła w świetle Soboru Watykańskiego II*, Poznań 1995.

- Chlewiński Z., Herbut J., Janeczek S., Kowalczyk S., Mariański J., *Ideologia. Dzieje*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, kol. 1407–1411.
- Drożdż B., *Posługa społeczna Kościoła*, Legnica 2009.
- Fel S., *Praca. Aspekt etyczny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, kol. 213–214.
- Franciszek, Encyklika *Laudato si'*.
- Gózdź K., *Teologia człowieka. Z najnowszej antropologii niemieckiej*, Lublin 2006.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Reconciliatio et paenitentia*.
- Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*.
- Jan Paweł II, Encyklika *Dives in misericordia*.
- Jan Paweł II, Encyklika *Ecclesia de Eucharistia*.
- Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*.
- Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*.
- Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*.
- Kompendium nauki społecznej Kościoła*, red. Papieska Rada „Iustitia et Pax”, Kielce 2005.
- Kowalczyk S., *Filozofia wolności. Rys historyczny*, Lublin 1999.
- Misztal W., *Duchowość i praca*, „Studia Sociala Cracoviensia” 5 (2013), s. 51–65.
- Mueller G. L., *Dogmatyka katolicka*, Kraków 2015.
- Paweł VI, Encyklika *Populorum progressio*.
- Poniży B., *Księga Mądrości. Wstęp. Przekład z oryginału. Komentarz*, Częstochowa 2012.
- Przybyłowski J., *Wychowanie i formacja chrześcijańska ludzi dorosłych a misja duszpasterska Kościoła*, „Studia Gdańskie” 23 (2008), s. 215–136.
- Rak R., *Teologiczne podstawy kultu Eucharystii w świetle dokumentów posoborowych*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 4 (1986), s. 285–298.
- Rauscher A., *Kirche in der Welt. Beitrage zur christlichen Gesellschaftsverantwortung*, Bd. 4, Regensburg 2006.
- Ricoeur P., *Symbolika zła*, Warszawa 1986.
- Sienkiewicz E., *Eucharystia jako podstawa i najważniejsze kryterium rozumienia wspólnoty wiary*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2 (2015), s. 195–222.
- Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna *Lumen gentium*.
- Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska *Gaudium et spes*.
- Strzeszewski C., *Katolicka nauka społeczna*, Warszawa 1985.
- Stępiak M., *Kryzys gospodarczy czy kryzys moralny? Refleksja w świetle nauczania społecznego Kościoła*, „Annales: Etyka w Życiu Gospodarczym” 15 (2012), s. 41–48.

Wagner H., *Dogmatyka*, Kraków 2007.

Wyszowadzki W., *Duchowość pracy ludzkiej według kard. Stefana Wyszyńskiego*, „*Studia Prymasowskie*” 6 (2012), s. 359–369.

Ślipko T., *Zarys etyki ogólnej*, Kraków 2002.